O NEKIM PROBLEMIMA RAZVITKA ĆIRILSKE MINUSKULE (»BOSANČICE«)

U povodu rasprave A. Mladenovića, Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice, Književnost i jezik XII, 1965/3, 53—66.

Tomislav Raukar

Deset godina nakon rasprave B. M. Nedeljkovića: O »bosančici«[1] izašla je rasprava A. Mladenovića, Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice,[2] u kojoj je autor nastojao da rasvijetli problem bosančice, odnosno ćirilske minuskule (brzopisa) na zapadnom ćirilskom području, ali trud, uložen u tu raspravu nije donio odgovarajuće rezultate. Mladenovićeva rasprava nosi u sebi sve pogreške dosadašnje literature o tom problemu i udaljava nas od njegova rješenja. Ona se uklapa u dosadašnje kontroverze o bosančici koje se kreću u rasponu od proglašavanja bosančice posebnim pismom do negiranja njezinih specifičnosti. Autor nastoji da podupre ovo posljednje mišljenje, a da nije proveo cjelovitu analizu brzopisnih dokumenata s našeg područja. On se bori protiv »stvaranja jednostranih zaključaka od strane nekih njenih proučavalaca koji su se kasnije jednostavno usvajali bez ikakvih proveravanja [...]« pa su »pojedinci u stanju da ćirilicu o kojoj je reč smatraju posebnim pismom koje se upotrebljavalo na određenoj teritoriji«,[3] što je načelno u redu, ali se ne obazire, na primjer, na radove V. Mošina[4] bez kojih ne možemo pristupiti problemu bosančice. Mladenovićeva rasprava, usprkos svojim nedostacima, korisno nameće više problema. U prvom redu, još jednom upozorava na nužnost udaljavanja od apriorističkih zaključaka o bosančici i na potrebu iscrpne morfološke, grafijske i jezične analize razvitka ćirilskog brzopisa na zapadnom ćirilskom području. Osim toga, upozorava na potrebu izdavanja faksimilijara različitih tipova i varijanata ćirilskog brzopisa na našem području.

Već u početku svoje rasprave M. upozorava da je temeljna pogreška onih koji su isticali specifičnosti bosančice u tome što se »nisu istovremeno komparativno osvrtali na ćirilicu ne samo u južnoslovenskim već ni u srpskohrvatskim spomenicima, u rukopisima sa istoka i juga naše jezične teritorije«,

---

[1] B. M. Nedeljković, O »bosančici«, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXI, 1955, 271—84.

[2] A. Mladenović, Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice, Književnost i jezik XII 1965/3, 53—66.

[3] N. dj., 53.

[4] Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I—II, Zagreb 1952—55.

i smatra da je B. M. Nedeljković, u naprijed spomenutoj raspravi, prvi ispravno uradio i »skrenuo pažnju naučne javnosti na zabludu koja je unesena ne samo izolovanim ispitivanjem ćiriličke grafije u spomenicima sa zapada već i stvorenim nazivom 'bosančica' pod kojim se [...] ćirilica u pomenutim spomenicima izdvaja u nešto posebno«.[5] Autor se čudi kako je Nedeljkovićevo mišljenje »ostalo [...] gotovo nezapaženo u našoj nauci, evo već desetak godina«, premda je »Nedeljković argumentima potkrepio svoja tvrđenja«.[6] Budući da M. prihvaća Nedeljkovićeve rezultate i gradi dalje na njima, neophodno je, iako je prošlo već dvanaest godina od izlaska spomenute rasprave, da se i na nju osvrnemo.

Nedeljkovićeva rasprava u stvari je pobijanje koncepcija Č. Truhelke o razvitku ćirilice na bosansko-hercegovačkom području. Autor s pravom zamjera Truhelkinoj koncepciji o bosančici nedosljednost i nepreciznost. Truhelka je mnogo uradio za ćirilsku paleografiju, a osobito za ćirilsku epigrafiju u Bosni, ali mu je nedostajao paleografijski kriterij, pa mu nije bio jasan ni razvitak ćirilskog brzopisa u nas. Međutim, načinu Nedeljkovićeva rada, možemo postaviti ozbiljne metodičke zamjerke. I sam autor u svojoj raspravi citira Rešetara koji se još 1933. s pravom kritički osvrnuo na Truhelkin paleografijski rad, odbacivši tada neke njegove teze. Podvrgavajući kritici Truhelkin rad N. ne uzima u obzir razvitak ćirilske paleografije nakon Truhelke. Tako se ni on ne obazire na one Mošinove radove koji su važni za pitanje bosančice, kao Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine (izašlo 1952) i Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, II (faksimilijar, izašlo 1952), a koji su objelodanjeni prije autorove rasprave. Autor se u prvom redu poziva na ćirilske dokumente iz Državnog arhiva u Dubrovniku, iz skupine Diplomata et acta (br. 1942, 1984, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282; XVII—XVIII st.), ali analiza te građe dovodi do suprotnih rezultata i to zbog toga što autor nije ni pokušao da je temeljito (morfološki, grafijski, jezično) analizira, već se ograničio na općenite, nedovoljno čvrste konstatacije. Polazna tačka Nedeljkovićeve kritike je pogrešno Truhelkino mišljenje da se »bosansko pismo [...] razvijalo u toku vremena potpuno samostalno od ćirilskog«.[7] Suprotstavljajući se s pravom tom mišljenju autor pokušava da dokaže sasvim suprotnu, jednako pogrešnu tezu: da »ničega nema što bi pisma iz Bosne izdvajalo od ostalih ćirilskih pisama«.[8] Dakako, ni Truhelka ni Nedeljković nisu mogli precizirati i obraniti svoje ekstremne teze. Ćirilsko pismo na bosansko-humskom području nije se »samostalno« (Truhelka) razvijalo, niti bosančicu možemo izdvojiti i suprotstaviti ćirilici, ali isto tako ne smijemo poricati, kao što to radi autor, da je ćirilica na tom području, kao dio jedinstvene ćirilice južnoslavenskog područja, imala svoja specifična obilježja. N. uporno nastoji da dokaže da se »od Negotina u Istočnoj Srbiji, [...] Žiće i Smedereva pa do Podgorice, Dupila (Crna Gora) piše isto onako kao i u Hercegovini, Bosni, Dubrovniku ili Neretvi i Slavoniji«.[9] Dopušta da »tu i tamo postoji

[5] Mladenović, n. dj., 53—4

[6] Isto, 54.

[7] Nedeljković, n. dj., 272.

[8] Isto, 278.

[9] Na istom mjestu.

izvesno stilizovano ćirilsko pismo« što je nejasno i neprecizno, i da je »u izvesnim krajevima karakterističnija češća, u izvesnom periodu gotovo stalna upotreba određenih znakova [...]«,[10] ali mi iz njegove rasprave ništa ne doznajemo o stvarnim morfološkim i grafijskim obilježjima našeg ćirilskog brzopisa.

Autor vezuje južnoslavensku ćirilicu isključivo uz srpski narod postavljajući identifikaciju: »ćirilica (= srpsko pismo, srpska knjiga) [...]«[11] i ne treba mnogo truda da se dokaže neznanstvenost takve teze, ali je ona jedna od autorovih pretpostavaka koja nam omogućava da shvatimo način njegova mišljenja. Takvom identifikacijom autor veoma jednostavno rješava problem rasprostranjenosti i širenja ćirilskog pisma na južnoslavenskom području i njegove etničke baze. Mošin, na primjer, govoreći o Berčićevoj podjeli zapadne ćirilice na tri škole: bosansku, splitsko-poljičku i dubrovačku upozorava na »katoličko područje ćirilice«,[12] što je uglavnom tačno. Barem već od XIII st. (okolica Splita) možemo pratiti razvitak ćirilice i kod Hrvata, a od XV st. dalje ćirilica, osobito u Dalmaciji, postaje upravo hrvatsko pučko pismo. Zatim, tu je čitava bosansko-humska srednjovjekovna i novovjekovna ćirilska pismenost koju ne možemo jednostavno proglasiti srpskom. Suprotstavljajući se Truhelkinom mišljenju autor preko toga prelazi, iako je imao izvanredne snimke ćirilskog brzopisa iz XVII i XVIII st. iz Dalmacije u Mošinovu faksimilijaru ćirilskih rukopisa JAZU. N. navodi mišljenja Belića i Karskog o bosančici i konstatira da »ostaje kod obojice jedno izvan svake sumnje: bosančica je po ovom shvatanju ćirilsko pismo sa posebnim oblikom za nekoliko slova«.[13] Obilježja bosančice, ćirilske minuskule na zapadnom ćirilskom području, nikako ne možemo svesti samo na morfološke specifičnosti, na oblike pojedinih slova. Berčić je težište položio na grafiju i pravopis pri podjeli zapadne ćirilice u tri posebne škole. S tim se slaže i V. Mošin,[14] ali se nameće potreba da se preciziraju paleografijski, grafijski i pravopisni kriteriji za zapadnu ćirilicu.

N. preuzima taj morfološki kriterij i sasvim nepaleografijski uspoređuje jedan poluustavni tekst (Hronograf iz Hopovskog zbornika, kraj XVI st.)[15] i primjere ćirilskog brzopisa iz crkveno-pravoslavnih krugova[16] s bosančicom i ističe da se »ona slova koja se smatraju karakteristična za bosansku ćirilicu (Б, К, Т, В, Ж) pišu na isti način u Bosni, u Crnoj Gori, u Srbiji i u Vojvodini«,[17] što je samo djelomično tačno, ali nije uopće presudno pri određivanju karaktera bosančice. Autor znatan prostor posvećuje kritici termina bosančica. S pravom upozorava na paleografijsku nepreciznost toga termina i smatra da je do toga došlo zbog toga »što i onima koji su prihvatili termin

---

[10] Isto.

[11] Isto, 277.

[12] V. Mošin, Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici, Slovo 15—16, Zagreb 1965, 177.

[13] Nedeljković, n. dj., 271—2.

[14] Mošin, n. dj., 177.

[15] Mošin, Ćirilski rukopisi... II, 89, br. 99.

[16] Isto, 98, br. 113, 102, br. 117.

[17] Nedeljković, n. d., 278.

'bosančica' nije bilo naročito jasno šta on upravo treba da znači«.[18] Tačno je da termin »bosančica« nije povijesni termin, odnosno da se u prošlosti nije upotrebljavao i da je nastao u XIX st., ali on sam i nije osobito važan, nego preciziranje obilježja ćirilice na zapadnom području. Nema potrebe da termin bosančica izbacimo iz upotrebe, kad je već udomaćen u literaturi, ali je neophodno njegovo paleografijsko preciziranje.

Osvrnuli smo se samo na neke najvažnije zaključke autora, donesene na temelju pogrešnih pretpostavaka, u raspravi koju smatramo neuspjelom, da bismo mogli prijeći na probleme koje iznosi A. Mladenović u svojoj raspravi.

Temeljni metodički prigovori Nedeljkovićevoj raspravi vrijede i u ocjeni Mladenovićeva rada. Autor ističe da njegovo »ispitivanje treba da dâ odgovore na pitanja: u kojoj se meri u pisanju odgovarajućih slova slažu između sebe naši spomenici sa zapada, juga i istoka, tj. ima li na jugu i istoku onih grafija koje, po nekim autorima srećemo samo u tzv. 'bosančici'?«[19] Prema tome, M. postavlja težište, kao i Nedeljković, na morfološku analizu, na oblik pojedinih slova (kako on kaže, »grafija«), i to je bitni nedostatak njegove rasprave. Osvrće se, doduše, i na neke grafijske specifičnosti zapadne ćirilice (označavanje palatalizacije Λ i N sa znakom ꙉ i s Ђ), ali im odriče važnost i ističe da je »poznato da se u vezi s pisanjem ꙉ N, ꙉ Λ radi o ugledanju na talijansku grafiju; poznato je također da ovakvo kombinovano obeležavanje nj i lj nije dosledno zastupljeno u Bosni i Dalmaciji [...], što pokazuje da se radi o jednoj nedoslednoj specifičnosti ćirilskog pisanja na zapadu naše jezičke teritorije«.[20] Već je B. Zelić-Bučan upozorila da se na području Dalmacije »palatalizacija glasova l i n označavala vrlo različito« i da se Berčićeva podjela bosančice na tri skupine prema načinu palatalizacije »ne može primijeniti ni na sama Poljica, a pogotovo ne na ostalu Dalmaciju«,[21] ali zbog te raznovrsnosti i nedostatka jednog čvrstog sistema — to u XVII i XVIII st. nije bilo ni moguće, jer su bosančicom pisali najčešće široki pučki slojevi — ne smijemo poricati da je palatalizacija glasova l i n bila jedna od specifičnosti upravo ćirilskog brzopisa na zapadnom području, a da brzopis na istočnom području takav način palatalizacije glasova l i n uopće ne poznaje. M. provodi morfološku analizu velikog broja ćirilskih spomenika iz Crne Gore, Vojvodine, Srbije, Bugarske, Mađarske, među kojima su česti i zapisi u različitim ćirilskim kodeksima. Analizira oblik, način pisanja pojedinih slova. Konstatira da se na primjer kvadratično B, položeno Б, tronogo T ili minuskulno K slično pišu na veoma širokom ćirilskom prostoru, a ne samo u Bosni ili Dalmaciji i smatra da je time, što je utvrdio da se »u ruskim spomenicima kvadratno B javlja od XVI veka«[22] riješio problem zapadne ćirilice. Autoru se čini da je za problem bosančice, između ostaloga, važno tzv. tronogo slovo T. Ističe da »slovo T, zapravo tronogo T (Ш) uzima

---

[18] Isto, 279.

[19] Mladenović, n. dj., 55.

[20] Isto, 60, bilj. 9.

[21] B. Zelić-Bučan, Bosančica u srednjoj Dalmaciji, Split 1961, 23.

[22] Mladenović, n. dj., 61. U ruskom poluustavu javlja se četvrtasto slovo B već u XV stoljeću — usp. L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva 1956, 244.

Karski kao jedan od odlika bosanskog brzopisnog pisma«,[23] pa se zatim nepotrebno trudi da dokaže suprotno, umjesto da jednostavno konstatira da je to obično minuskulno i kasnije poluustavno slovo T koje i ne može biti odlikom bosančice.

Da bismo sa barem približili rješenju problema zapadne ćirilice i napose bosančice, neophodno je, prije svega, napuštanje suprotnih, ekstremnih teza o bosančici. »Samostalan« razvitak bosančice, kako su ga zamišljali Truhelka ili Tentor, dakako da nije bio moguć, ali isto tako je nepotrebna Mladenovićeva tvrdnja da »jedinstvo naše ćirilice u prošlosti, posmatrano kroz način pisanja analiziranih grafija u ovom radu, stvarno uopšte ne dolazi u pitanje«,[24] jer termin »jedinstvo naše ćirilice« ne znači u paleografijskom smislu ništa. Zadatak paleografa i jest da studira specifičnost u razvitku južnoslavenske ćirilice na pojedinim područjima, ne gubeći iz vida činjenicu da je taj jedinstveni razvojni proces ćirilskog pisma na našem području bio veoma složen, da postoje mnogi otvoreni problemi, osobitosti na pojedinim područjima, uvjetovane povijesnim razlozima itd., a ne da te osobitosti prešućuje.

Termini »zapadno ćirilsko područje« i »zapadna ćirilica« paleografijski su opravdani. Oni nas upozoravaju da je ćirilsko pismo na tom području imalo neka obilježja koja se razlikuju od obilježja ćirilice na ostalom području. U tom smislu te termine upotrebljavaju J. Vrana[25] i V. Mošin koji kaže: »Poseban razvoj doživjela je ćirilica na zapadnobalkanskom terenu. Onaj poseban tip grafije koji se u toku srednjeg vijeka rodio na dukljansko-humsko-bosanskom području, u svojem daljem životu, u zasebnim kulturnohistorijskim prilikama, na teritoriju bosanske države formirao je jedan poseban sistem pisma i pravopisa«.[26] U okviru ćirilice zapadnog područja zanima nas u prvom redu razvitak brzopisa. Pri tom se nalazimo pred nekim problemima, o kojima ovisi i pitanje bosančice. U prvom redu potrebno je odrediti kriterije za paleografijsku analizu i utvrđivanje razvitka ćirilskog brzopisa na zapadnom području. Kako se razvijao ćirilski brzopis u nas? Kakva su njegova obilježja na pojedinim područjima? Koje varijante bosančice možemo utvrditi? Kakav je njezin odnos prema brzopisu na istočnom ćirilskom području?

Vidjeli smo da morfološki kriterij nije dovoljan i da vodi do nepotpunih rezultata. Zbog toga je pri studiju ćirilskog brzopisa, kako je već istaknuto, potrebno sabrati sve elemente: paleografijske, grafijske i jezične. Pri paleografijskoj analizi ne smijemo se ograničiti samo na studij oblika pojedinih slova, već kao važan faktor moramo uzeti u obzir i opći izgled jednog brzopisnog teksta, što opet ovisi o duktusu, načinu pisanja pojedinih oblika slova, jer se, na primjer, dva kvadratična slova B mogu po svom duktusu međusobno znatno razlikovati, iako im je oblik zajednički: kvadrat — minuskulno B bez usjeka. Upravo taj element paleografijske analize nije uzeo u obzir Mladenović. Važan je i grafijski sistem, a za bosančicu nisu bez važnosti i: jezik, upotreba i proširenost.

---

[23] Isto, 62.

[24] Isto, 65.

[25] J. Vrana, Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćirilske listine iz godine 1250, Filologija br. 3/1962, 210—12.

[26] Mošin, Metodološke bilješke..., 177.

Definitivno oblikovanoj bosančici, kakva je ona u XVII st. na bosansko-hercegovačkom i dalmatinskom području, prethodio je razvitak kancelarijske minuskule od XIV st., kojim su se osobito bavili G. Čremošnik i V. Mošin. Čremošnik je u svojim raspravama[27] iscrpno opisao razvitak kancelarijske minuskule prema onom tipu ćirilskog pisma u XIV st. u srpskoj kancelariji koji je s pravom, zbog veoma izduženih stabala slova, nazvao »srpska diplomatska minuskula«. Čremošnik, međutim, nije pratio daljnji razvitak ćirilske kancelarijske minuskule na našem području. Da bismo pokazali vezu između bosančice XVI—XVIII st. s diplomskom minuskulom XIV i XV st., ukratko ćemo opisati razvitak kancelarijske minuskule. Diplomska minuskula iz srpske kancelarije prelazi i u bosansku koncelariju za Tvrtka I, gdje se ljepotom i skladnošću ističe minuskula logoteta Vladoja. Ta kancelarijska diplomska minuskula iz sredine i druge polovice XIV st. imala je ustaljen, pravilan duktus, ali je kancelarijska praksa vodila prema slobodnijem načinu oblikovanja slova. Takva je minuskula u ispravi Pavla Radinovića Dubrovniku od 25. III 1397.[28] Nemarnim duktusom i jednostavnijim oblicima slova ova minuskula morfološki veoma naliči na kasniju bosančicu, iako se veza s diplomskom minuskulom iz sredine XIV st. očituje u izduženim stablima slova ispod osnovne i iznad gornje crte. Slovo Д, izvedeno s dva poteza,[29] sasvim sliči na Д iz poljičkih dokumenata.[30] Dakle, već potkraj XIV st. u ovoj ispravi održava se onaj paleografijski proces, uvjetovan potrebom za bržim pisanjem, koji će dovesti do karakterističnih oblika razvijene bosančice.

Petnaesto stoljeće je veoma važno za budući razvitak ćirilske minuskule. Dok je kancelarijska minuskula druge polovice XIV st. morfološki bila jedinstvena, a njezin duktus uglavnom ustaljen, u toku XV st. odvija se proces morfološkog raspadanja diplomske minuskule, a istodobno od kraja XV st. nastaje i teritorijalno širenje ćirilske minuskule izvan prvobitnoga bosansko-humskog područja. Na njezin daljnji razvitak u XV i XVI st. utjecali su različiti elementi. U prvoj polovici XV st. diplomska minuskula nestaje iz kancelarije srpskih despota Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića, a zamjenjuje je poluustav.[31] Mošin to povezuje uz pojavu novoga resavskog pravopisa.[32] U srpsku kancelariju ponovo uvodi diplomsku minuskulu despot Lazar. U dubrovačkom Državnom arhivu, u skupini Acta Turcharum (br. 18), sačuvano je pismo despota Lazara od 22. XII 1457, pisano kancelarijskom minuskulom koja još čuva vezu s diplomskom minuskulom (produžena stabla slova A, Д, H).[33] Konačnim padom srpske despotovine pod vlast Turaka (1459)

[27] Osobito u raspravi: Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, Zagreb 1963, 119—36.

[28] Državni arhiv u Dubrovniku, bečki popis ćirilskih isprava, br. 1036; usp. Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Beograd—Sr. Karlovci 1929, br. 259.

[29] Usp. faksimil kod: G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1951, 90, sl. 24.

[30] B. Zelić-Bučan, n. dj., Tabela I.

[31] Usp. o tome: G. Čremošnik, Srpska diplomatska minuskula, 128, i V. Mošin, Metodološke bilješke ..., 163—4.

[32] Na istom mjestu.

[33] Usp. faksimil nekoliko redaka adrese tog pisma kod: Ć. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, GZM XXIII, 1911, Tab. III.

nestaje i srpske kancelarije, a time i središta upotrebe kancelarijske minuskule u Srbiji. Diplomska minuskula na bosansko-humskom području imala je nešto drugačiji razvitak. I u bosansku kancelariju se u početku XV st. ponovo vraća ustav bosanskog tipa,[34] ali u sredini XV st., za kralja Stefana Tomaša, u bosansku kancelariju se ponovo uvodi »autohtona bosanska diplomska minuskula«.[35] Nakon pada Bosne pod tursku vlast (1463) diplomskom minuskulom ili običnom minuskulom pisalo se u srednjovjekovnom Humu, u kancelarijama humskih velikaša. Isprava hercega Vlatka Dubrovniku od 5. X 1478.[36] pisana je diplomskom minuskulom, ali je ona već veoma daleko od pravilne i skladne diplomske minuskule iz druge polovice XIV stoljeća. Razvitak kancelarijske minuskule na bosansko-humskom području u toku XV st. temelj je razvitku ćirilske minuskule u XVI i XVII stoljeću. U drugoj polovici XV st. ćirilskom minuskulom pisalo se i u kancelarijama različitih turskih feudalaca.[37] U predgovoru »Tursko-slovjenskim spomenicima dubrovačke arhive«, Ć. Truhelka netačno ističe da su »originali dokumenata što ih iznosim [...] pisani bosanicom«,[38] iako su u stvari te isprave pisane različitim izdancima kancelarijske minuskule. Ove turske ćirilske isprave paleografijski su zanimljive, iako im dosad nije obraćena znatnija pažnja. One odražavaju proces morfološkog raspadanja diplomske minuskule u toku XV st., pa su pisane najrazličitijim tipovima kancelarijske minuskule, od još dobro oblikovane diplomske minuskule,[39] preko minuskule kod koje se osjeća utjecaj poluustava,[40] do minuskule koja je već nešto bliža kasnijoj bosančici.[41] Dok je kancelarijska minuskula u XIV st. u srpskoj, dubrovačkoj i bosanskoj kancelariji morfološki bila srodna (usprkos izvjesnim razlikama diplomska minuskula dubrovačkog kancelara Ruska Hristoforovića veoma je srodna, osobito po svom općem izgledu, s diplomskom minuskulom Tvrtkova logoteta Vladoja),[42] minuskula XV st. pokazuje ono obilje morfoloških tipova koje će postati karakteristično za bosančicu XVI—XVIII stoljeća. U ovoj prilici nije moguće izvršiti ni približnu morfološku analizu materijala XV st., što bi

---

[34] Usp. o tome: Čremošnik, Bosanske i humske povelje..., GZM 1949/50, 148—50; isti, Srpska diplomatska minuskula, 131.

[35] Čremošnik, Bosanske i humske povelje..., GZM 1949/50, 188.

[36] Mošin, Ćirilski rukopisi..., II, 117, br. 134.

[37] Državni arhiv u Dubrovniku, Acta Turcharum (objelodanio Ć. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici...); Arhiv JAZU u Zagrebu (usp. Mošin-Tralјić, Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije, Starine 46, Zagreb 1956, 98; Mošin, Ćirilski rukopisi..., br. 135 i 136).

[38] GZM XXIII, 1911, 3.

[39] Kao, na primjer, pismo Mehmeda Čelebije Dubrovčanima (Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici..., 13, br. 9; original u Državnom arhivu u Dubrovniku; Truhelka ga datira: »poslije 1454«), pisano humskom diplomskom minuskulom (usp. sličnost s diplomskom minuskulom isprave Radosava Pavlovića od 31. I 1437 — faksimil dijela te isprave kod Čremošnik, Bosanske i humske povelje..., GZM 1951, 107, sl. 27).

[40] Truhelka, n. dj., 28, br. 25 (faksimil Tab. VI), pismo sultana Mehmeda II Dubrovčanima od 6. V 1468.

[41] Isto, 40, br. 42 (faksimil Tab. VII), trgovački privilegij Sinanbega, gospodara Hercegovine Dubrovčanima od 1. II 1475.

[42] Usp. faksimile br. 9 i 10 uz Čremošnikovu raspravu Srpska diplomatska minuskula u Slovu 13.

dalo zanimljive rezultate. Upozoravamo, na primjer, na isprave Ajaz-paše[43] koje se odlikuju posebnim tipom kancelarijske minuskule s veoma produženim stablima slova, međusobno zbijenim i izvedenim masivnim, okomitim potezima.

U XV st. pada još jedna pojava: širenje ćirilske minuskule i na srednjovjekovnu Hrvatsku.[44] U sredini XV st. ćirilskom minuskulom pisali su isprave u Klisu i Sinju neki hrvatski feudalci (cetinski knez Ivaniš, ban P. Talovac i drugi).[45] Upravo srednja Dalmacija je područje na kojem nastaju u XVII i XVIII st. najljepši primjerci bosančice. Minuskula hrvatskih isprava XV st.[46] pokazuje očitu morfološku vezu sa suvremenom diplomskom minuskulom, ali to je ipak samo obična kancelarijska minuskula. Te ćirilske isprave iz srednje Dalmacije možemo označiti kao početnu fazu bosančice, jer se već ističu jednostavnijom grafijom i čistim narodnim jezikom. Ove isprave ne poznaju nikakvih nadrednih znakova (oznaka kratica, nadredna slova) kojima upravo obiluju suvremene turske ćirilske isprave.[47] I taj element, opći izgled, grafijsku sliku jednog dokumenta moramo uzeti u obzir pri analizi pojedinih tipova ćirilske minuskule.

Od početka XVI st. ćirilska minuskula se i dalje širi na hrvatskom teritoriju. Njom se pišu isprave u Pounju, Pokuplju (Keglevići). O tome svjedoči skupina ćirilskih isprava s područja Krajine u Arhivu JAZU u Zagrebu,[48] od kojih su tri reproducirane u Mošinovim Ćirilskim rukopisima Jugoslavenske akademije II, br. 139—41. Pismo Bišćana Nikoli Jurišiću iz 1520 (br. 139) pisano je običnom minuskulom. Produženja slova A, Д, З upozoravaju na vezu s diplomskom minuskulom, ali se ovdje već bitno izmijenio odnos između temeljnih dijelova slova i stabala. Dok su u diplomskoj minuskuli XIV st. temeljni dijelovi slova bili veoma sitni, pa nisu ni ispunjavali čitav zamišljeni prostor između osnovne i prve gornje crte, a stabla slova A, Д, Р, ȣ, Н bila veoma produžena u gornji i donji prostor, dotle se u ovoj minuskuli XVI st. temeljni dijelovi slova povećavaju, a stabla skraćuju (slovo A najupornije čuva dužinu i zaobljenost stabla). Taj novi odnos postaje obilježjem bosančice. Spomenute ćirilske isprave iz Krajine pokazuju još jednu osobitost, poput isprava iz Klisa i Sinja (XV st.): nema kratica, u svakoj riječi ispisana su sva slova, a jezik je čisti narodni. Zato ove isprave već imaju opći izgled bosan-

---

[43] Faksimili: Truhelka, n. dj., Tab. IX i Mošin, Ćirilski rukopisi . . . , II, 118, br. 135.

[44] Najstarije ćirilske isprave s područja srednjovjekovne Hrvatske (Klis, Sinj) potječu iz XV st., ali je ćirilica mogla na tom terenu, koje graniči s bosanskim ćirilskim područjem, i ranije biti u upotrebi. Najkasnije u sredini XIII st., a vjerojatno i ranije, ćirilicom se pisalo u okolici Splita (usp. o tome: J. Vrana, Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćirilske listine . . .).

[45] Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici, Monumenta H-JSM VI, Zagreb 1898, br. 72, 74, 86, 93, 125, 152, 179; Dodatak, 432, br. 4. Jedna ćirilska isprava iz god. 1492. potječe s područja Lučke županije, Šurmin, n. dj., 361—2.

[46] Faksimil isprave, testamenta R. Vladišića uz raspravu S. Ivšića, Hrvatski ćirilski testamenat Radoslavca Vladišića iz god. 1436 u prijepisu iz god. 1448, Časopis za hrvatsku poviest I/1—2, Zagreb 1943, 83—7.

[47] Usp. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici . . . , Tab. V, VI, X.

[48] Mošin-Traljić, Ćirilske isprave i pisma . . . , Starine 46, 131—2, Ćirilske isprave sa Krajine, br. 1—12.

čice koji možemo označiti kao jednostavnost i grafijsku čistoću teksta. U grafijskom pogledu ove isprave ne poznaju ni ꙗ ni ѥ, a ѣ se upotrebljava za j, kao i u dalmatinskoj bosančici u XVII i XVIII stoljeću. Po ovim morfološkim i grafijskim obilježjima, kao i po općem izgledu, spomenuti ćirilski dokumenti iz Dalmacije (XV st.) i Pounja (XVI st.) pripadaju zapadnoj ćirilici, odnosno zapadnoj varijanti ćirilskog brzopisa. Sasvim osobit tip brzopisa nalazi se u pismu sarajevskog uhode Mlečanima iz 1591. godine.[49] Duktus slova je nepravilan, nemaran, pa je i opći izgled tog brzopisa prilično ružan. Stabla slova A, Д, H, Г, P, ꙋ nemarno su izvijena i izdužena, položeno в ima već kurzivni oblik, a osobito su zanimljive ligature slova s vodoravnim potezom (N, T, П, B, H) kojim se vezuju za iduće slovo, pa ovaj tip pisma možemo označiti kao brzopis s kurzivnim elementima. Dokument je i grafijski zanimljiv: poluglasova nema, kao ni dvoglasa, nema ѣ, palatalizacija Λ i N nije provedena. Po ostalim obilježjima (nema nikakvih nadrednih znakova, riječi se ne krate, čisti narodni jezik — ijekavska štokavština) dokument pripada zapadnoj ćirilici. Prema tome, ćirilski brzopis bio je u XVI st. u upotrebi na bosansko-hercegovačkom teritoriju, u Pounju i u Dalmaciji. Na bosansko-hercegovačkom teritoriju direktno se oslanja na kancelarijsku minuskulu XIV i XV stoljeća. Osim toga, u XVI st. ćirilskom minuskulom pišu isprave i turski feudalci, pa i kancelarije pojedinih sultana.[50]

Za razvitak bosančice osobito je važno XVII stoljeće. Bosančica se morfološki definitivno oblikuje, grafijski sistem postaje određeniji, na što utječu i tiskana izdanja M. Divkovića (Nauk karstianski, 1611).[51] Mošin ističe da »ne ćemo mnogo pogriješiti, ako knjiški tip pisma na području zapadne ćirilice novovjekog razdoblja označimo kao poluustav«,[52] što je tačno. Mogli bismo dodati da su u tom poluustavu tiskanih knjiga bosanskih franjevaca u XVII st. prisutni izraziti brzopisni elementi: položeno в, četvrtasto B; veoma je karakteristično slovo Д, koje potječe iz diplomske minuskule XIV i XV st., ali bez donjeg dijela lijevog produženog poteza, dok je njegov gornji dio jednako dugačak i koso položen kao i prečnica, oboje s desne strane zatvoreni polukružnim potezom (podrijetlom je to desni okomiti potez ustavnog slova Д). Ova izdanja važna su i zbog utvrđivanja grafijskog sistema zapadne ćirilice: palatalizacija l i n sa znakom ⸆ (⸆Λ = lj; ⸆ N = nj), nema dvoglasa ꙗ, ѥ, ю, ni znaka ѣ; znakom ⸆ označavaju se glasovi ć i đ, nema nikakvih nadrednih znakova ni akcenata. Ta grafijska jednostavnost i čisti narodni jezik uklapa poluustav Divkovićevih izdanja u krug zapadne ćirilice, pa ga možemo označiti i kao b o s a n č i c u t i s k a n i h k n j i g a, jer je po tim elementima veoma srodna dalmatinskoj rukopisnoj bosančici, na koju je grafijskim sistemom i utjecala. U XVII st. bosančica je veoma rasprostranjena u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Dubrovačkoj republici, Boki Kotorskoj, pa je za studij ćirilskog brzopisa na našem području i za problem njegovih tipova i odnosa bosančice sa vrstama brzopisa na istočnom ćirilskom području, zatim za problem proširenosti brzopisa upravo to stoljeće najpogodnije.

---

[49] Mošin, Ćirilski rukopisi... II, 125, br. 143.

[50] Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici..., 130, 137, 138 i dalje.

[51] Mošin, Ćirilski rukopisi... I, 10, 14.

[52] Mošin, Metodološke bilješke..., 178.

Bosančicu XVII i XVIII st. obilježava morfološka i grafijska raznovrsnost i to zbog toga što bosančica postaje pučko pismo. Ona se ne ograničava na kraljevske i vlasteoske kancelarije (kao minuskula u XIV i XV st.) u kojima je morfološka dosljednost razumljiva, već njome piše velik broj pučkih pisara od kojih svaki ima svoj duktus, a često i pravopis.

Identičnu pojavu lako možemo, gotovo u isto doba, zapaziti i na području latinske paleografije. Dok je notarska kurzivna gotica, na primjer u XIV st., uza sva posebna obilježja u duktusu, sistemu kraćenja i sl., koja je unosio pojedini notar, ipak bila morfološki jedinstvena, dotle kurziv XVI, a osobito XVII ili XVIII st. uopće ne poznaje tu jedinstvenost. Latiničke kurzive XVII ili XVIII st. već su individualne kurzive svakog pisara od kojih svaki ima svoj način oblikovanja slova. Zbog te usporednosti paleografijskih procesa u ćirilskom i latiničkom pismu (ne smijemo zaboraviti ni na sasvim razumljiv utjecaj latiničkog kurziva na bosančicu u Dalmaciji!) nikako se ne bismo mogli složiti s Mladenovićem koji u svojoj raspravi morfološku i grafijsku raznovrsnost, ili kako on kaže »nedoslednost«, smatra argumentom za svoje teze, jer se to obilje individualnih obilježja potpuno uklapa u morfološki i grafijski sistem zapadne ćirilice.

Zasada još nije moguć sistematski, iscrpan pregled razvitka ćirilskog brzopisa na zapadnom području, jer materijal još nije ispitan, pa nam nedostaju studije o tipovima brzopisa, kao što je studija B. Zelić-Bučan o dalmatinskoj bosančici. Ne znamo dovoljno o tipovima brzopisa na turskom području (Bosna i Hercegovina), a ni o brzopisu u Crnoj Gori, što je važno za pitanje koliko je bio i na crnogorskom području proširen isti tip brzopisa kao i u Dalmaciji ili Bosni. Zbog toga su izvjesne korekture dosadašnjih ispitivanja moguće, ali su nam temeljni paleografijski procesi dobro poznati.

Pokušat ćemo na primjerima pokazati kakve su se varijante brzopisa upotrebljavale u XVII i XVIII st. na zapadnom ćirilskom području. Vidjet ćemo da sve varijante brzopisa možemo ipak podijeliti u dvije grupe. U prvom redu, treba istaknuti da ne postoji stroga vezanost pojedinih tipova brzopisa uz određena područja. U Hercegovini se, na primjer, nije upotrebljavala samo bosančica, već i tip brzopisa kojim su pisali crkveni krugovi. To je ovisilo o osobi pisara i baš je ta pojava paleografijski važna, jer upućuje na činjenicu da su na istom području egzistirala dva ili čak više tipova brzopisa. Turski feudalci odreda su pisali bosančicom, ali se dešavalo da su imali pisara koji je poznavao samo crkveni tip brzopisa. To omogućuje potpunije uspoređivanje ta dva tipa brzopisa, od kojih je bosančica izvan svake sumnje bila dominantno pismo turskih feudalaca u Hercegovini, u skladu s bosansko-humskim tradicijama zapadne ćirilice.

Kad, na primjer, Jusuf Čehaja Babović piše iz Trebinja Dubrovačkoj republici (16. IX 1648)[53] upotrebljava tip brzopisa koji se morfološki, grafijski, jezično i svojim općim izgledom temeljito razlikuje od suvremene bosančice. To je brzopis kakav se u XVII st. upotrebljavao u crkveno-pravoslavnim krugovima, oblog duktusa. U morfološkom pogledu nedostaju mu neki izraziti minuskulni elementi: slovo B nije kvadratično, a Д je poluustavno. Opći iz-

[53] Državni arhiv u Dubrovniku, Diplomata et acta, br. 1942/34.

gled tog brzopisa srodan je s pismom episkopa Gavrila zagrebačkom biskupu Petru Petretiću iz 1664,[54] samo što trebinjski dokument ima okomiti duktus slova. Grafijski i jezično srodan je suvremenim poluustavnim tekstovima.

God. 1672. piše Mehmed efendija teftedar bosanski dubrovačkom knezu[55] jednom varijantom bosančice koja se morfološki razlikuje od dalmatinske bosančice. Slovo Д nije minuskulno, već jedna osobita varijanta poluustavnog slova Д bez spuštenih nožica ispod crte, ali se zato od vrha slova proteže dugački, na vrhu zaobljeni, potez kroz čitav gornji prostor. B. Zelić-Bučan je pažljivo sakupila sve oblike slova Д u dalmatinskoj bosančici, ali nijedno ne naliči slovu Д iz spomenutog pisma. Veoma je zanimljivo i slovo N s visokom petljom na desnom stablu. Slovo A se sastoji od izduženog, lagano zaobljenog stabla koje na vrhu, otprilike na položaju prve gornje linije, završava sitnim polukrugom. Pa ipak, usprkos ovim razlikama, po svom općem izgledu, grafiji, to je bosančica.

Pismo kapetana i ostalih aga iz Risna dubrovačkom knezu od 30. VI 1655.[56] pisano je već tipičnom bosančicom XVII st., sa svim obilježjima zapadno-ćirilskog brzopisa.

U istoj skupini u Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je mnogo dokumenata turske kancelarije iz Novoga (XVII st.). To su pisma novskih poglavara Dubrovačkoj republici, pisana izrazitim, ponešto nemarnim, brzopisom koji je po svim elementima srodan bosančici i temeljito različit od suvremenoga srpskog brzopisa.[57]

Građa XVIII st. pruža još veće obilje primjera. U Državnom arhivu u Dubrovniku (Diplomata et acta, br. 1984 A/76) nalazi se pismo Omera čelebije i trebinjskih Turaka dubrovačkom knezu (XVIII st.). To je brzopis, ali sa snažnim utjecajem crkvenog poluustava po općem izgledu, a i grafiji (od poluglasova samo ъ) s mnogo nadrednih znakova. Pismo je pisano čistim narodnim jezikom. Primjerci takvog brzopisa, bliskog poluustavu, ipak su na hercegovačkom području rijetki i izuzetni.[58] Usporedbom tog brzopisa-poluustava s pismom stolačkog kapetana Ahmeda (XVIII st.)[59] konstatiramo izrazitu razliku. Pismo kapetana Ahmeda pisano je tipičnim brzopisom bosansko-hercegovačkih muslimana (tzv. »begovsko pismo«). Obilježavaju ga koso nagnuta slova: četvrtasto B, H, N, П, T, Ш, što čitavom tekstu daje donekle nemaran izgled. Istim tipom brzopisa pisana su i pisma Osmana kapetana u Stocu dubrovačkom knezu (o. 1730),[60] kao i pismo Osman paše iz Trebinja (1720),[61] samo ono ima nekaligrafski izgled. U pismu Omera čohadara Osmanagina kapetanu dubrovačkog lazareta (XVIII st.) nalazimo posebnu, nekaligrafsku varijantu muslimanskog brzopisa.[62] Stabla slova su veoma kratka, kosi položaj ima samo slovo B. Slovo Д je poluustavno. Dok se spomenuti

[54] Mošin, Ćirilski rukopisi... II, 100, br. 115.
[55] Državni arhiv u Dubrovniku, Diplomata et acta, br. 1942/229.
[56] Isto, br. 1942/112.
[57] Usp. Diplomata et acta, br. 1942/10, 11, 14 i dr.
[58] Usp. i Diplomata et acta br. 3278/21a, god. 1707, Trebinje.
[59] Isto, br. 1984/A—66.
[60] Isto, br. 1984/A—139, br. 3278/78.
[61] Isto, br. 3278/55.
[62] Isto, br. 1984/A—62.

primjeri muslimanskog brzopisa s kosim položajem nekih slova ističu ravnim potezima, pismo Osman bega Rizvanbegovića od 3. VI 1729.[63] pisano je posebnom varijantom muslimanske bosančice koju bismo mogli nazvati »oblom«, jer se ističe oblinom duktusa; osobito su zaobljena produženja slova A, Γ, N i P u donjem prostoru, pa to čitavom tekstu daje izgled zaobljenosti. Izvjesne sličnosti s ovim tipom muslimanske bosančice ima pismo Osman bega Filipovića iz Livna splitskom kolunelu Mačukatu (potkraj XVIII st.).[64] Ovaj muslimanski brzopis, »begovsko pismo«, od kojega smo ovdje naveli nekoliko primjera, po morfološkim, grafijskim i jezičnim obilježjima pripada zapadnoj ćirilici: možemo ga označiti kao posebnu, muslimansku varijantu bosančice.

Ali bosansko-hercegovački muslimani nisu pisali samo »begovskim pismom«, već i onim tipom brzopisa koji je po svemu srodan dalmatinskoj bosančici. U Državnom arhivu u Dubrovniku (Diplomata et acta, br. 3278) ima priličan broj turskih dokumenata s bosansko-hercegovačkog područja koji su pisani takvom bosančicom. Tako, na primjer, pismo Abdulaha efendije Drenišlića iz Sarajeva od 19. IX 1702.[65] To je veoma skladna, grafijski jednostavna bosančica (nema poluglasova, ni dvoglasa; ꙉ Λ = lj, ꙉ N = nj; nema nikakvih nadrednih znakova), zatim pismo Hadži-Mehmeda iz Mostara od 27. II 1712. sa sličnim paleografijskim obilježjima.[66]

I Dubrovačka republika je upotrebljavala bosančicu u dopisivanju s turskim feudalcima. Dubrovačka bosančica je veoma pravilna, skladna, srodna dalmatinskoj. Čini se da je na njezin duktus utjecao suvremeni latinički kurziv, kao i na neke tipove dalmatinske bosančice.[67] Više dokumenata dubrovačke bosančice čuva se u spomenutoj skupini Diplomata et acta u Državnom arhivu u Dubrovniku.[68] U pismu Dubrovačke republike Osman paši trebinjskom, s izvanredno lijepom bosančicom, provedena je palatalizacija Λ i N (ꙉ N = nj, ꙉ Λ = lj). Prema tome, ovaj je specifičan način palatalizacije bio prošireniji, nego što se misli, pa se osim u bosansko-hercegovačkoj i dalmatinskoj bosančici upotrebljavao i u dubrovačkoj.

Najmanje je proučen razvitak brzopisa na crnogorskom području. Čini se da se u graničnim crnogorsko-hercegovačkim krajevima i u obalnom, mletačkom području upotrebljavao brzopis veoma srodan dalmatinskom i bosansko-hercegovačkom. U Boki Kotorskoj upotrebljavao se isključivo takav tip brzopisa. Taj bokokotorsko-crnogorski pojas bosančice bio je, koliko se to može utvrditi po pristupačnim dokumentima, ipak ograničen i uzak.

Pismo Radulića Kneževića i njegove braće dubrovačkom knezu (XVIII st.)[69] pisano je brzopisom koji je srodan bosančici, a donekle i pismo kneza

---

[63] Isto, br. 3278/74.

[64] Faksimil kod B. Zelić-Bučan, Bosančica..., br. 30.

[65] Državni arhiv u Dubrovniku, Diplomata et acta, br. 3278/7.

[66] Isto, br. 3278/33. Nekoliko faksimila različitih tipova bosančice hercegovačkih muslimana XVII st. vidi uz raspravu Č. Truhelke, Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive, GZM XXVI, 1914, 477—94, Tab. II—V.

[67] Usp. na primjer Disciplinsku naredbu splitskog arhiđakona Jerolima Radića iz 1634, Mošin, ćirilski rukopisi... II, 127, br. 146.

[68] Br. 3278/134, 135, 137; br. 3281/61 — prva četvrtina XVIII stoljeća.

[69] Isto, br. 1984/A—43.

Luke iz Maine (XVIII st.),[70] iako je tu očitiji utjecaj crkvenog brzopisa u obliku slova i u grafiji (na primjer, od poluglasova ъ). Sasvim je blizak bosančici brzopis pisma kneza i svih Banjana dubrovačkom knezu od 20. V 1717.[71] i morfološki i grafijski (ima poluglas ь). Nasuprot tome, crnogorski vladike upotrebljavale su drugačiji tip brzopisa, tzv. bekavicu,[72] koji nema gotovo nikakve sličnosti s bosančicom, ni morfološki, ni grafijski, ni jezično. Takvim je brzopisom pisano, na primjer, pismo crnogorskog »samozvanca« Šćepana Malog Dubrovačkoj republici od 5. VIII 1771.[73] i pismo vladike Save Dubrovačkoj republici iz mjeseca rujna 1771.[74] Faksimil takvog brzopisa pristupačan je u Mošinovim Ćirilskim rukopisima II, str. 108, br. 124 (isprava vladike Save iz god. 1777). Između ova dva osnovna tipa brzopisa na crnogorskom području bilo je više varijanata. Dokument iz god. 1771, iz Paštrovića,[75] pisan je brzopisom koji je morfološki srodan bosančici, a i neka grafijska obilježja (na primjer palatalizacija sa znakom ꙉ : ꙉ Λ = lj) približavaju ga bosančici.

O obilježjima bosančice u Dalmaciji, osobito o poljičkoj bosančici, već je dosta u literaturi rečeno. Mošin je precizirao paleografijski i pravopisni kriterij za poljičku bosančicu,[76] a B. Zelić-Bučan govori o dalmatinskoj bosančici u posebnoj raspravi.[77] Dodat ćemo samo nekoliko napomena. Bosančica nije pravo kurzivno pismo. Slova se pretežno pišu odvojeno, pa je za nju tačnija oznaka minuskule. Ali u XVII, a osobito u XVIII st., javljaju se izraziti kurzivni elementi i težnja za vezivanjem vodoravnih poteza dva ili više slova, na primjer u Matrikuli sv. Kuzme i Damjana u Poljicima iz 1619.[78] i Disciplinskim naredbama nadbiskupa Sforze Ponzonija za poljičko svećenstvo iz 1620.[79] Težnja za spajanjem vodoravnih poteza slova dovodi do morfološke promjene nekih slova: tako kosa prečka slova N dobiva horizontalni položaj, pa čitavim tekstom dominiraju ravni potezi slova na položaju prve gornje crte, što postaje paleografijskim obilježjem bosančice. Neki tipovi bosančice odlikuju se pojednostavnjenim duktusom, pa imaju gotovo »epigrafski« izgled, kao, na primjer, u pismu Sitnjana splitskom generalnom vikariju Oršiloviću iz 1652.[80] Potezi slova su jednostavni, ravni, bez suvišnih zaobljenja; tekstom dominiraju vodoravni potezi slova, koje sijeku lagano u desno nagnuta stabla slova. Koliko je morfološka analiza, bez paleografijskog uspoređivanja tekstova nedovoljna, svjedoči usporedba pisma Sitnjana sa srpskim brzopisom

[70] Isto, br. 1984/A—173.

[71] Isto, br. 3278/47.

[72] O tom tipu brzopisa usp. Mošin, Metodološke bilješke..., 178, i Ćirilski rukopisi... I, 13.

[73] Državni arhiv u Dubrovniku, Diplomata et acta, br. 3279/6a.

[74] Isto, br. 3279/24a.

[75] Isto, br. 3279/20a.

[76] Mošin, Ćirilski rukopisi..., I, 14.

[77] B. Zelić-Bučan, n. dj.

[78] Mošin, Ćirilski rukopisi..., II, 126, br. 144.

[79] Isto, 126, br. 145.

[80] Isto, 128, br. 147.

XVII st.[81] ili s tzv. bekavicom XVIII stoljeća.[82] Iako u sva tri teksta nalazimo četvrtasto B i minuskulno, položeno ɛ, ipak se sva tri teksta tako temeljito međusobno razlikuju, a osobito pismo Sitnjana sa svojim kao isklesanim duktusom, da ih povezuje samo zajedničko minuskulno podrijetlo. Neki tipovi bosančice odlikuju se skladnošću, kao na primjer Smrt bl. dive Marije iz XVII stoljeća.[83] Bosančica XVIII st. pokazuje više kurzivnih elemenata, pa neka slova dobivaju kurzivni oblik (na pr. dvopotezno H).[84] Čini se da su ti kurzivni elementi i opći izgled tih kasnih tekstova bosančice rezultat utjecaja latiničkog kurziva.

U spomenutoj raspravi Nedeljković izražava svoje neslaganje s terminom »zapadna ćirilica« (Jagić, Rešetar, Mošin, Vrana) i ističe: »Zato mislim da ni termin 'zapadna ćirilica' nema opravdanja, jer polazi od pretpostavke [...] da na istoku u našoj zemlji u periodu XVI—XVIII veka nema skoropisa.«[85] Međutim, termin »zapadna ćirilica« nije potekao od te pretpostavke, već od konstatacije da pojedini tipovi ćirilice (ne samo ćirilskog brzopisa!) imaju na zapadno-ćirilskom području zajednička obilježja, različita od obilježja ćirilskog poluustava, brzopisa ili kurziva na istočnom području. Brzopisa je bilo i na istočnom i na zapadnom ćirilskom području. Njihovo paleografijsko podrijetlo je zajedničko i oba su dio južnoslavenske ćirilice, ali se ipak međusobno znatno razlikuju. Kako je već ranije spomenuto, na razvitak brzopisa utjecali su najrazličitiji elementi. Dok je XVI, XVII i XVIII st. razdoblje cvata ćirilskog brzopisa na bosansko-hercegovačkom i dalmatinskom području, u istom razdoblju na području Srbije nije bilo povijesnih uvjeta za takvu pojavu. U svojim »Metodološkim bilješkama o tipovima pisma u ćirilici« (Zagreb, 1965) Mošin konstatira da »ni u Srbiji, ni pogotovo u Bugarskoj, u tim stoljećima turskog jarma nije uopće bilo državnog samostalnog života, a prema tome ni vladalačkih kancelarija. Zajedno s gubitkom političke samostalnosti presječen je i razvoj kancelarijskog poslovanja, a s time u vezi i prirodna evolucija kancelarijskog pisma. U XV—XVII vijeku na Balkanu živi gotovo sama crkvena knjiga s tradicionalnim poluustavnim pismom, a brzopis životari u zapisima na knjigama, sve dok nije nova škola donijela nove tipove kurzivnog pisma s novim školskim pravopisom« (179—80). U Srbiji je zbog turske vlasti pismenost bila ograničena na crkvu, pa se nije razvio brzopis pučkih slojeva kao u Dalmaciji. S druge strane, sačuvani brzopisni fragmenti pokazuju snažan utjecaj crkvene pismenosti. Mošin konstatira da bi se u razdoblju od XV—XVII st. »mogla nazrijeti dva glavna tipa srpskog brzopisa. Prvi u većoj mjeri čuva vezu s poluustavom i većinom dolazi u zapisima na knjigama, a kasnije i kao brzopisni tip knjiškog pisma. Drugi tip mogli bismo nazvati epistolarnim: u njemu se više osjećaju tragovi srednjovjekovne kancelarijske minuskule, a u toku XVI i XVII vijeka on dolazi pod jači utjecaj spoljnih faktora, napose latinskog pisma koje je moćno prodiralo na pravoslavni Balkan zajedno s kato-

---

[81] Isto, 102, br. 117.

[82] Isto, 104, br. 119.

[83] Isto, 130, br. 149.

[84] Isto, 138, br. 163; 142, br. 168.

[85] Nedeljković, n. dj., 280, bilj. 3.

ličkim misionarstvom u doba kontrareformacije«[86] i upozorava pri tom na marčanske dokumente, spise episkopa Pavla Zorčića u Ćirilskim rukopisima JAZU II (br. 113, 114, 115).

Ovi tipovi brzopisa na istočnom području, kojima bismo mogli dodati još neke varijante u većoj ili manjoj morfološkoj ovisnosti o poluustavnim tekstovima,[87] čine jednu grupu brzopisa, dok različiti tipovi brzopisa na zapadnom području tvore drugu grupu sa svojim obilježjima. Oba tipa brzopisa povezuju minuskulni elementi (mnogo izrazitiji na zapadnom području), ali im je grafijski sistem i pravopis, zatim njihov opći izgled, ovisan o različitom duktusu slova, drugačiji. Zbog toga s pravom govorimo o »zapadnoj ćirilici« i o »posebnom razvoju ćirilice na zapadnobalkanskom terenu« (Mošin), imajući pri tom na umu da »poseban razvoj« ne označava neku paleografijski sasvim izoliranu, posebnu, ćirilici suprotnu vrstu pisma, već konstataciju njezinih osobitosti.

Izneseno mogli bismo ovako sažeti:

1. bosančicom nazivamo brzopis na zapadnom području ćirilice, odnosno onaj tip južnoslavenskog brzopisa koji se od XV do XIX st. (razdoblje cvata: XVI—XVIII st.) upotrebljavao u Bosni i Hercegovini, čitavoj srednjoj Dalmaciji, osobito u Poljicima, na području Dubrovačke republike, u Boki Kotorskoj i dijelom na području Crne Gore;

2. na istočnom području ćirilice upotrebljavali su se u tom razdoblju drugačiji tipovi brzopisa;

3. bosančica se paleografijski, grafijski i pravopisno razlikuje od tipova brzopisa na istočnom području;

4. svi ovi tipovi brzopisa, na zapadnom i istočnom ćirilskom terenu, sastavni su dio općenitog razvitka južnoslavenske ćirilice;

5. sam termin bosančica nije bitan; upotrebljavamo ga kao oznaku za paleografijsko preciziranje brzopisa zapadne ćirilice;

6. paleografijska, grafijska i pravopisna obilježja bosančice temelje se na bosansko-humskoj ćirilskoj tradiciji i u skladu su s osobitostima zapadne ćirilice.

---

[86] Mošin, Metodološke bilješke..., 176.

[87] Skupina hilandarskih pisama iz XVI st. u Državnom arhivu u Dubrovniku, Diplomata et acta, br. 452/10—16, 20, koja su pisana različitim tipovima pisma od poluustava do brzopisa, pokazuje tipove kancelarijske ćirilice crkvenih krugova.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA XIX—XX 1966—67

TISAK ŠTAMPARSKOG ZAVODA »OGNJEN PRICA« U ZAGREBU — 1968.

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 16. XII 1968.